

Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben

Szerkesztette Bajáki Rita és Báthory Orsolya

Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 26

Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–Eötvös Loránd Kutatási

Hálózat, 2020, 210 l.

MÁTYUS Norbert

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete Olasz Tanszék,
tanszékvezető docens

ORCID 0000-0001-6015-9847

Ha a 16–18. századi magyar irodalom- és művelődéstörténet itáliai kapcsolatainak kutatástörténetét vizsgáljuk, alapvetően három területen látjuk koncentrálni a szakirodalmi eredményeket: azt látjuk, hogy a kutatás egyfelől a korabeli magyar szépirodalom egyik jelentős viszonyítási pontjaként azonosítja az olasz és európai petrarkista és árkadikus lírát, valamint – főként Zrínyi esetében – az olasz lovageposz-költészetet. Másrészt a magyarországi latin és magyar nyelvű prédikáció-irodalom egyik legfőbb forrásvidékét Itáliában találja. Harmadrészt a római Collegium Germanicum et Hungaricum szellemiségének nem múló hatását hangsúlyozza. E hatás természetesen azon magyar egyházi vezetők – és kulturális-diplomáciai tevékenységüket – érinti, akik hosszabb-rövidebb ideig növendékei az intézménynek.

A barokk kori művelődés olasz–magyar kapcsolattörténet-kutatásának ezen alappilléreit nem kérdőjelezi meg az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport közelmúltban megjelent kötete. Ha azokat a tanulmányokat veszem sorra, amelyek alátámasztják az itáliai inspirációforrások fent leírt sémáját, akkor elsőként Sárközy Péter nagyívű, az általános problémákkal indító, majd a részletekre fókuszáló tanulmányát kell megemlítenem. Az írás először általában Róma, majd specifikusan a Collegium Germanicum et Hungaricum kultúráteremtő és kultúrákövetítő szerepét láttatja, hogy aztán a magyar prédikáció- és lelkiségi irodalom itáliai inspirációs forrására Faludi Ferenc prózafordításain keresztül mutasson rá.

Hasonlóan erősíti eddigi kapcsolattörténet-értelmezési keretünket Maczák Ibolya írása, amely Illyés András erdélyi püspök vasárnapi és ünnepnap, latin és magyar szentbeszéd-gyűjteményeit (1691–1696) elemzi, majd Giuseppe Mansi és Pietro Rota olasz és latin prédikációgyűjteményeiben találja meg forrásukat. Vagyis kapunk egy újabb itáliai forrásazonosítást: Illyés egy olasz szerző olasz és latin szövegeit használta a saját magyar és latin nyelvű prédikációgyűjteményeinek összeállításakor. A módszer és séma ismert, legfeljebb a szereplők újak. Sőt, valóban azok sem: Maczák Ibolya előző könyvéből pontosan ismertük már az Illyés és Rota közötti kapcsolatot.¹ Itt most újabb szövegeket elemez a kutató, és az intertextuális-kompilatív összefonódások új kapcsolódási pontokkal erősödnek.

1 MACZÁK Ibolya, *Kölcsművészet és kompozíció: Szöveggalaktika 17–18. századi szerzők prédikációiban* (Budapest: MTA–PPKE BILK, 2019).

Ha tehát az eddigi értelmezési keretet nem teszik vita tárgyává, és a tudományos diskurzus fő irányait sem kérdőjelezzik meg a kötet tanulmányai, sőt néhol még az eredmények is nagyon hasonlóak a már feltártakhoz, akkor mindenképp jogosan merül fel az olvasóban, hogy mi a tétje és hozzádeka a kötetnek?

A válaszadáskor mindenekelőtt le kell szögezni, hogy e kötet nem összegző, nem kutatást lezáró munka, hanem egy jól működő kutatócsoport normál üzemi működésének a dokumentuma. Az üzemszerű működés ez esetben annyit jelent, hogy a barokk irodalmat és lelkiséget vizsgáló kutatócsoport és tágabb holdudvara az adott kor és tematika mentén folyamatosan térképezi fel a kutatásra érdemes területeket: egy-egy részkérdésben mérlegre teszi az eddigi eredményeket, új források segítségével végez mélyfúrásokat, néha pedig egészen új vidékekre is elkalandozik. Így bátor kísérletezéseknek és előre megjósolható eredményre jutó munkáknak egyaránt tanúi lehetünk a kötetben.

Az új utakat és témákat kereső tudományos kísérletek egyik csoportját azon tanulmányok képviselik, amelyek egy-egy új, vagy „csak” új fénybe állított forrás azonosításával és elemzésével nyitnak meg távlatokat.

Ilyen a nyitótanulmány, Báthory Orsolya munkája is, amely Cortonai Szent Margit magyarországi tiszteletének nyomait tárja fel. A főként toszkán területen tisztelt szent legendája több olasz nyelvű változatban látott napvilágot; ezek egyikét, Anton Francesco Giovagnoli 1751-es szentéletrajzát fordítja magyarra Esterházy László Pál pálos tartományfőnök, és jelenteti majd meg először 1757-ben. A fordítás további két kiadása, valamint azok a képzőművészeti alkotások, melyek Margit alakjának állítanak emléket, jelzik az olasz szent viszonylag szélesebb körű tiszteletét Magyarországon is.

Bitkey István és Tóth Orsolya több mint két évszázaddal korábbra kalauzolja az olvasót: a jelentős olasz humanista, Celio Calcagnini 1518-ban Egerben elmondott, az Oltáriszentségnek szentelt homíliáját közli latinul és magyar fordításban. A forrásközlés bevezetése vázolja a beszéd születésének körülményeit, valamint teológia- és művelődéstörténeti jelentőségét: a Ferrarából Estei Hippolit kíséretében Egerbe érkező Calcagnini hitszónoklata, melyet minden bizonnyal az egri katedrálisban tartott, jelzi a magyarországi humanizmus Mátyás utáni kontinuitását, másrészt „a tomista krisztológiát korszerű, humanista terminológiával” előadó szónoklat az „Eucharisztia humanista szellemű reprezentatív előadásának” (36) is kiváló példája.

A forrásazonosítások és -elemzések sorát Domokos György tanulmánya folytatja, amely az első magyarországi piarista ház alapításának olasz nyelvű forrásdokumentumát mutatja be. A podolini rendház létrejöttének előzményeit, majd magát az alapítást tárgyaló, az első szerzeteseket felsoroló, és az 1642 és 1644 között zajló eseményekről színes képet rajzoló szöveg valószínűleg annak köszönheti olasznyelvűségét, hogy lejegyzője, a római születésű Giovanni Domenico Franco atya talán nem tudott olyan jól latinul, hogy a *historia domus* megírására vállalkozni mert volna.

Száraz Orsolya lelkiség- és művelődéstörténetileg egyaránt fontos tanulmányának bemutatásával zárom a korabeli magyarországi, de Itáliához kapcsolódó forrásokat elemző tanulmányok felsorolását. Alessandro Diotallevi olasz jezsuita 1716-ban adta ki *L'idea d'un vero penitente* című, több olasz, latin, sőt német és szlovák kiadást megért, tehát jelentős népszerűsége szert tett devóciós művét, melyet a szintén jezsuita Molnár János fordított magyarra *Az igaz penitenzia-tartó bűnösnek eleven példája* címmel. Valójában egy lelkigyakorlatos könyvről van szó, amely az 50. zsoltárhoz fűzött elmélkedések segítségével vezeti végig olvasóját a bűnbánat folyamatán. Száraz Orsolya tartalmilag ismerteti a szöveget, és elhelyezi a korabeli lelkiségi diskurzusban is.

Az imént felsorolt négy tanulmány közös módszertani sémára épül: azonosítanak egy ismeretlen vagy a tudományos diskurzus perifériájára szorult olasz–magyar kapcsolattörténeti forrást, majd kiadják, bemutatják és elemzik. Közös jellemző továbbá ezen elemzések szükségszerű lezáratlansága, továbbgondolásra, jövőbeli kutatásra ösztönző jellege, hiszen az írások elolvasása után sorjáznak az olvasóban a kérdések. Sőt maguk a szerzők is megfogalmazzák ezeket: mi ösztönöz egy pálos szerzetest, hogy egy helyi toszkán szent asszony legendáját magyarra ültesse? Milyen hatást vált ki Egerben egy elsővonalas olasz humanista – olvasva is nehezen követhető, inkább retorikai kompozíciónak, mint teológiai expozénak tekinthető – előadása? Ha a podolini rendház születésének dokumentuma olaszul került lejegyzésre, jogos a kérdés: milyen szerepet töltött be az olasz nyelv a dokumentáltan többnemzetiségű alapító közösség életében? Amikor a jezsuita Molnár János 1763-ban kiad magyarul egy lelkigyakorlatos könyvet, akkor vajon megfordul-e a fejében, hogy a szöveget eredeti céljának megfelelően lelkigyakorlatok vezetésére is használja?

A további kutatásra való nyitottság még inkább jellemzi azon tanulmányokat, amelyek egy tágabb kutatási téma horizontjából tekintenek tárgyukra. Tusor Péter három egyházi vezető és Collegium Germanicum et Hungaricum-növendék – Lósy Imre, Lippay György, Szelepcsényi György – munkásságát és törekvéseit elemezve mutatja be a magyar–szentszéki kapcsolatokat és a magyar katolicizmus törekvéseit a 17. század derekán. Bár a tanulmány kapcsolattörténeti számvetésként önmagában is új eredményeket közöl, horizontját mégis a barokk katolicizmus magyarországi sajátosságainak általános kérdéskörei képezik. Tusor arra mutat rá, hogy a három főpap tevékenysége miként járult hozzá annak a „sajátos kettőségnek” a kialakulásához, amely a korabeli magyar–szentszéki kapcsolatokat meghatározta, és amelyben a „feltétlen Róma-hűség” és „magyar egyház régi szokásainak” képviselője egyszerre volt jelen (197).

Dóbék Ágnes is egy folyamatban lévő kutatás eredményeit közli. A 18. századi Magyarországon egyházi környezetben, olasz nyelven előadott színdarabokat veszi sorra, valamint azokat az alkalmi – leginkább enkomiasztikus – költeményeket, amelyek olaszul íródtak, és magyar egyházi környezetben lettek előadva. Ami a színdarabokat illeti, Dóbék Ágnes a szakirodalom alapján térképezi fel a terepet, és adatgyűjtése a becsülettel elvégzett munka miatt érdemel tiszteletet: az eredmény nem kiált kutatócsoportok felállításáért. Ellenben nagyon is gyümölcsözőnek ígérkezik az alkalmi költemények bemutatása, ahol a saját kutatások és újonnan feltárt források meglepő és nagyon érdekes fejleményekhez vezetnek: noha ilyen költeményből sincs sok, ezek esztétikai színvonala és megszövegezésük körülményei mindenképp a feltárás folytatására és az eredmények akár nemzetközi szintű közlésére is kell, hogy sarkallják a diszciplína művelőit.

Különleges tematikai zárványt képez a kötetben két tanulmány: Szovák Márton és Kovács Zsuzsa munkáiban az inspirációs forrás nem Itália, és a hatás helye nem a magyar régiség, hanem fordítva. Szovák Márton tanulmánya egy olasz prédikátor moralizáló gyűjteményéről szól, amely a mohácsi csata eseményeinek bemutatását használja erkölcsi tanítása kiindulópontjául. Benedetto Chiarelli a szerző, a magyar kutatás számára eddig ismeretlen mű címe pedig *Riflessi morali sopra tragici avvenimenti* [Erkölcsei elmélkedések tragikus eseményekről]. A 10 elmélkedésből álló gyűjtemény egyike II. (Jagelló) Lajos elképzelt monológja a mohácsi csatavesztés után. A cikk ad egy általános képet Chiarelli munkásságáról, a *Riflessi morali*-ról általában, majd részletesen elemzi a monológ forrásait és retorizáltságát. A tanulmány magának a bemutatott elmélkedésnek a fordításával zárul.

Kovács Zsuzsa egy 14. századi magyar szent, bizonyos Gergely püspök itáliai tiszteletét mutatja be. A tanulmány pontosan végigköveti a Riminiben, zárándoklata közben meghalt magyar vagy magyarországi püspök legendájának születését, szöveghagyományát, a szent relikviáinak sorsát, és megpróbálkozik Gergely püspök személyének azonosításával is. A nagyon alaposan dokumentált munkát a szent legendájának legrégebbi forrásán alapuló szövegközlés, valamint annak magyar fordítása zárja.

Talán e gyors és némileg leegyszerűsítő lajstrom is képes láttatni, hogy az alapvető diszciplináris egységesség ellenére tematikailag nagyon széttartó a kötet, és bár az ismertetésben megpróbáltam tematikai és módszertani csoportosítások segítségével haladni, egyáltalán nem csodálkozom a szerkesztők azon döntésén, hogy a szerzők ábécé-sorrendjében közlik a tanulmányokat. Így azonban a recenzióknak is nehéz megtalálni azt a nézőpontot, ahonnan a kötetben olvasható, felvetésekben széttartó tanulmányok mégis legitimálják az egységes kötetbeni közlést.

E legitimáció persze érkezik abból az egyszerű tényből is, hogy a kötet egy konferencia anyagát közli. De a konferencia és a kiadvány címe közötti apró diszkrepancia talán a vállalkozás jelentős tudományos hozadékát is segít megvilágítani. A kötet ugyanis a 2020-ban *Olasz hatás a magyarországi lelkiségre* címmel rendezett konferencia anyagát adja közre, de mire kötet lett a tanácskozás előadásából, az „olasz hatás” „ítáliai hatásokra” módosult. A tanulmányokat olvasva teljesen érthető a váltás. A konferencia szervezőinek – a mostani szerkesztőknek – nyilván volt egy feltételezésük: a 16–18. századi magyarországi lelkiségre alapvető inspirációs erőként hat az olasz irodalom és kultúra. Egy ilyen feltételezés – a recenzió elején vázolt kutatástörténeti alapsémát ismerve – jogos és megalapozott. Csakhogy a feltételezés nem, vagy nem teljesen állta ki az elvégzett kutatások és a megírt tanulmányok igazoló próbáját. Az elvégzett kutatások nem egyértelműen erősítették meg, hogy valóban beszélhetünk olasz hatásról. Sárközy Péter tanulmánya például hosszasan elemzi Faludi Ferenc olaszból készített fordításait, csakhogy a fordított művek nem olasz szerzők munkái, és ennek megfelelően eredetileg nem is olaszul íródtak. Vagyis itt az „olasz hatás” abban nyilvánul meg, hogy Faludi relé (közvetítő) nyelvnek használja az olaszt. A Bitskey István és Tóth Orsolya szerzőpáros által bemutatott Eucharisztia-szermő természetesen latinul van, ahogy a Maczák Ibolya tanulmányában tetten ért Illyés–Rota kapcsolatnak is a latin a fő közvetítő nyelve. A sort hosszasan lehetne folytatni. Azt látjuk, hogy a „latin” és az „olasz”, hatás szétbonthatatlan egységként érkezik a magyar régiségbe.

A különböző hatások e szétbonthatatlan és talán kibogozhatatlan összeolvadására és összekuszálódására talán a legjobb példa a kötet eddig egyetlen nem említett tanulmánya, Armando Nuzzo munkája. A dolgozat egy petrarkista olasz költői antológiát vizsgál. A Dionigi Atanagi szerkesztésében megjelent *De le rime di diversi nobili poeti toscani* című gyűjteményről van szó, amelynek magyar szempontból az a legfőbb érdekessége, hogy a korábbi kutatás szerint az egyik példányát akár Balassi is forgathatta. E szakirodalmi intuíciót próbálja Nuzzo igazolni az antológia 56 vallásos, „áhitati” költeményének elemzésével, és felemás eredményre jut. Konkrét, szövegszerű intertextust nem talál, ám motivikus és tematikai egyezéseket nagyon is. Jogosan jut tehát arra a némileg mehökkentő következtetésre, hogy „anélkül is imitálhatta Balassi Petrarcát, hogy olvasta volna” (118).

Ha az *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben* című kötet tudományos újszerűségéről és szakmai hozadékaról mindössze egy mondatot mondhatnánk, akkor Armando Nuzzóhoz nyúlnék vissza, és ezt mondanám: a kötet világosan igazolja, hogy a régi magyar lelkiségben az itáliai hatás az olasz nyelvűség domináns szerepe nélkül is egyértelműen érvényesül.